

Stakingen van polderwerkers in de 19e eeuw¹

Roel Burgler

1. Inleiding en Achtergrond

Een goede reden voor onderzoek is het blootleggen van mystificaties en verkeerde voorstellingen van zaken. Over de Nederlandse arbeidersklasse in de 19e eeuw bestaan die volop.

In dit artikel probeer ik, door één groep binnen de arbeidersklasse, de polderwerkers, nader onder de loep te nemen tenminste de eenzijdigheid van een aantal van deze voorstellingen te belichten.

Tot voor kort was de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersklasse eigenlijk beperkt tot de geschiedenis van haar organisaties. Vooral de sociaal-democraten hebben met deze opvatting de geschiedschrijving over de arbeiders in Nederland gedomineerd, van Henriette Roland Holst tot Ger Harmsen. (Sommigen gaan zelfs zover de arbeidersbeweging te reduceren tot alleen de socialistische vakbonden (Redactioneel-Jaarboek 1976).) Wat er over de situatie der arbeiders vóór het ontstaan van die organisaties werd gezegd - en parallel hiermee over de buiten deze organisaties staande arbeiders - lijkt veel meer bepaald geweest te zijn door een behoefte het succes en de noodzaak van deze organisaties duidelijk te profileren dan door grondig historisch onderzoek (2).

Dé 19e eeuwse nederlandse arbeiders zouden, volgens de in de handboeken en monografieën overheersende mening, een duffe en apathische massa geweest zijn die nauwelijks enige arbeidsonrust hebben veroorzaakt.

"Elk geslacht zonk dieper in wezenloze stompzinnigheid en fysieke apathie", aldus H. Roland Holst (1902: 109). En de kenner bij uitstek van de 19e eeuwse Nederlandse arbeidersklasse, I.J. Brugmans (1969: 194) zegt: "De arbeider berustte in zijn lot

en miste zowel de geestelijke ontwikkeling als de energie om te pogen daarin verbetering aan te brengen. Zelfs van ongeorganiseerde, spontane actie was hoogst zelden sprake".

Maar was de Nederlandse arbeidersklasse inderdaad zo'n homogene groep als steeds gesuggereerd is? Onderzoek naar de sociale stratificatie in Nederland omstreeks 1850 levert een ander beeld op (Giele & van Oenen 1974, 1976). Volgens dit onderzoek kunnen binnen de arbeidersklasse de volgende lagen en groepen onderscheiden worden:

a. werklieden

1. handwerkslieden/ambachtslieden	10,8%
2. geschoolde industrie-arbeiders	0,3%
3. dienstpersoneel	8,6%

b. arbeiders

1. sjouwers, losse/ongeschoolde arbeiders	3,5%
2. landarbeiders, polderjongens, veen-arbeiders	22,0%
3. vissers, matrozen, schippersknechts	0,9%
4. fabrieksarbeiders (ongeschoold)	3,7%

c. lompenproletariaat

0,5%

(3).

Om uit te zoeken of de Nederlandse arbeiders inderdaad zo apatisch waren en of er inderdaad zo weinig arbeidsonrust is geweest is deze indeling van de arbeidersklasse in lagen en groepen van groot belang. Groepen mensen verzetten zich niet zonder meer omdat zij het slecht hebben maar omdat zij een bepaalde voorstelling hebben omtrent hun eigen situatie en de kansen daar door middel van verzet wat aan te doen. Het zijn hun leef- en werkomstandigheden die die voorstelling en dat bewustzijn grotendeels vormen. In dit opzicht verschilden de diverse groepen binnen de arbeidersklasse nogal. De situatie waarin de werklieden verkeerden werd grotendeels bepaald door de patronale verhoudingen waaronder zij werkten. Er was nog nauwelijks sprake van industrialisatie, éénmans- en dwergbedrijfjes overheersten. De werklieden (zowel ambachts/handwerkslieden als dienstpersoneel) hadden vast, geregeld werk en sloten qua levenshouding en maatschappijbeeld nauw aan bij de kleine burgerij naar wie zij zich ook richtten. Tussen hen en de arbeiders bestond een grote kloof. In de 19e eeuw zag men deze scheiding duidelijk. Men sprak over de fatsoenlijke

(de werklieden) en de geringe volksklasse (de arbeiders) (Giele 1976: 7) (4).

Maar ook tussen de groepen die tezamen de arbeiderslaag uitmaakten bestonden verschillen. Bij nadere bestudering blijkt het beeld van sufheid en apathie slechts op te gaan voor de groep van losse, ongeschoolde sjouwers en dagloners in de steden. Zo blijkt dat "luiheid of apathie (...) een verwijt (is) dat men ten opzichte van de losse landarbeiders, veenarbeiders of de polderjongens zelden tegenkomt" (Giele 1976: 23). Ongeschoolde fabrieksarbeiders, vissers en matrozen hadden een goed besef van hun uitgebuitede positie, koesterden sterke gevoelens van haat jegens hun bazen en vijandigheid tegen de hun onderdrukkende maatschappij (Ibid. 1976: 14). (5).

Onder alle groepen arbeiders kwam meer verzet voor dan tot voor kort is verondersteld. Uit een onderzoek naar arbeidsonrust in de 19e eeuw blijkt dat zich in de periode 1817-1869 102 stakingen, 44 andere arbeidsconflicten en 77 oproeren hebben voorgedaan (Anon. 1976) (6). Ook hier zijn weer verschillen tussen de groepen binnen de arbeidersklasse te constateren.

De oproeren (als gevolg van honger, uit de hand gelopen arbeidsconflicten, naar aanleiding van concrete maatregelen zoals belastingverzwaring) gingen steeds uit van de fabrieksarbeiders, het lompenproletariaat, de losse, ongeschoolde arbeiders en de werklozen. Zelden deden de werklieden mee aan dergelijke oproeren (7). Maar zij zijn het wel die zich, in de zestiger jaren van de 19e eeuw, het eerst in vakverenigingen organiseren, en tot door deze vakverenigingen georganiseerde stakingen overgaan. Pas tegen het eind van de 19e eeuw zullen de losse, ongeschoolde arbeiders tot dergelijke organisatievormen overgaan.

De stakingen der werklieden hadden duidelijk een ander karakter dan de oproeren van "het gemeen". Die hadden meer het karakter van incidentele woede-uitbarstingen. Over het algemeen was deze "geringe volksklasse" niet snel bereid tot openlijk verzet. Immers zij verloren toch steeds tegen de heersers met hun repressie-apparaat.

Alleen onder de veenarbeiders en polderwerkers kwam openlijk verzet vaak voor. Stakingen waren bijna jaarlijks terugkerende gebeurtenissen (8). Zo stond in de Leeuwarder Courant van 12-6-1870 een uit het Algemeen Dagblad van Nederland overgenomen stuk over veenarbeiders waarin onder andere te lezen viel: "Een gewoonlijk alle jaren in de veenderijen terugkerend verschijnsel is eene werkstaking". Kortom, er is wel degelijk verzet geweest van de arbeidersklasse in de 19e eeuw. Maar zeker zo belangrijk is het feit dat men eigenlijk niet over de arbeidersklasse kan spreken in dit verband. Wat nu nader bestudeerd dient te worden zijn de hier gesignaleerde verschillen tussen de lagen en groepen binnen de arbeidersklasse in hun houding ten opzichte van de maatschappij en in de vorm en mate van hun verzet daartegen alsmede de oorzaken voor die verschillende uitingen.

Daarvoor moet eerst meer over de afzonderlijke groepen, hun leef- en werkomstandigheden en verzet bekend zijn. Naast algemene inventarisatie is hier detailonderzoek gewenst. Dit heb ik ten aanzien van de polderwerkers proberen te doen. Omdat het om een voor die tijd gigantisch project ging, in economisch opzicht voor Nederland van groot belang, heb ik de aanleg van het Noorzeekanaal als object van studie uitgekozen.

De aanleg van het Noordzeekanaal (1865-1876) vond plaats in een periode van beginnende industrialisatie in Nederland. Vanwege de technische ingewikkeldheid en de kostbaarheid van het project is het door een Engelse aannemer uitgevoerd. Destijds waren er nog geen Nederlandse aannemers kapitaalkrachtig genoeg om een dergelijk werk alleen op zich te nemen. Het belang van deze beide punten voor de veranderingen die de werkomstandigheden en arbeidsorganisatie van de polderjongens hebben ondergaan komt verderop ter sprake.

Vanaf 1850 is de aanleg van het Noordzeekanaal steeds opnieuw een onderwerp van scherpe politieke discussies geweest. Moest het van staatswege uitgevoerd worden, zoals de meeste van dit soort infrastructuurele werken, of particulier? Moest het IJ wel of niet van de Zuiderzee afgesloten worden? Hoe zou het project gefinancierd worden, enz. enz.

Boeren, vissers, kooplieden, gemeenteraden, hoogheemraden, waterschapsbesturen, kamers van koophandel, provinciale staten, reders, de regeringen en de koning, ingenieurs, handels- en financierskapitaal, de enkele industrieel die er toen al was, zij allen hadden hun eigen belangen.

Uiteindelijk was het een particuliere maatschappij, de Amsterdamsche Kanaal Maatschappij (AKM), waaraan een concessie verleend werd. De financiering was het grootste probleem. Het kanaal bleef een "hot issue" die dwars door de politieke scheidslijnen heen liep. De staat, die in Nederland een actieve rol heeft gespeeld bij het opgang komen van de industrialisatie (9) heeft ook, het ligt voor de hand, een flinke vinger in de pap gehad.

Stakingen ontstaan uit tegenstellingen tussen arbeid en kapitaal. De ontwikkeling van de polderwerkers als groep binnen de arbeidersklasse is ten nauwste verbonden met de ontwikkeling van de Nederlandse maatschappij in het algemeen. Het beroep is ontstaan vanwege de ligging van Nederland en haar problematische verhouding tot het water. Ten tijde van de republiek, in de bloeitijd van het handelskapitalisme bloeide het polderwerk ook. De ontwikkeling van het industrieel kapitalisme en de snelle technologische vooruitgang die daarmee gepaard ging zou evenwel tot de ondergang van de polderwerkers als groep leiden.

In dit artikel zal ik mij met de leef- en werkomstandigheden en de arbeidsorganisatie van de polderwerkers bezig houden om een antwoord te vinden op de vraag hoe het kwam dat zij zo vaak tot staking overgingen. Ik zal eerst een beeld schetsen van de situatie der polderwerkers zoals die er ongeveer in de 19e eeuw uitgezien moet hebben. Daarna zal ik op een aantal punten nuanceringen aanbrengen, die verband houden met veranderingen die de polderwerkersgroep en hun werk in de loop der 19e eeuw hebben ondergaan (10).

2. De polderwerkers

Polderwerkers of polderjongens was de populaire benaming voor grondwerkers, kanaalgravers, inpolderaars, droogleggers, spoorwegaarbeiders, wegen-

bouwers en als eersten, de dijkwerkers, want de polderwerker werd geboren uit Hollands strijd tegen de zee. Aanvankelijk (+ 1000 n. Chr.) waren het alleen de boeren zelf die hun stukje grond door middel van een dijkje probeerden te beschermen tegen overstromingen. Door de eeuwen ontwikkelde er zich echter een aparte groep mensen die het grootste deel van het jaar voornamelijk met grondwerk bezig waren. Deze ontwikkeling laat ik hier buiten beschouwing (11).

Polderwerkers vormden groepen van twaalf tot twintig man, haast altijd dorps- of buurtgenoten, die van werk tot werk trokken. Zij kozen zich een woordvoerder, de putbaas, die met de aannemer de onderhandelingen voerde over het loon. Hun werk hield in: het graven en verplaatsen van grond. Een schepte de aarde in een kruiwagen, een tweede duwde die over smalle planken - vanwege mul zand of modder -, gaf de kruiwagen na een bepaalde afstand over aan een derde, enz., tot aan het stort, de plaats waar de aarde gedeponeerd moest worden. Een lege kruiwagen legde dezelfde weg in omgekeerde richting af, over dezelfde planken, stralen genaamd. Over het algemeen werd aan de arbeidsverdeling binnen een ploeg vastgehouden. Zo had je kruiers, spitters en slikkers. De laatsten waren spitters in "het natte", het slik of de modder. Deze organisatie van het werk vergde een hechte onderlinge samenwerking.

De ploeg nam een stuk werk, put genaamd, aan. Dat hield, voor wat betreft kanalen graven bijv. in, het tot een bepaalde diepte uitgraven van een bepaalde oppervlakte. De putbaas bedong bij de aannemer een bepaald bedrag per kubieke meter aarde die gegraven én over een bepaalde afstand vervoerd moest worden, plus een bepaald bedrag voor iedere x meter die de aarde verder vervoerd moest worden. Hoe harder de ploeg werkte des te eerder was men klaar en des te meer verdiende men. Als een put klaar was, hetgeen enkele weken kon duren, werd hij opgemeten en werd het uit te betalen bedrag vastgesteld. Omdat de polderwerkers geld nodig hadden om te kunnen leven werden zij meestal per week betaald in de vorm van een voorschot, hetgeen bij de opmeting van de put en de afrekening weer in mindering werd gebracht op het loon. De ploeg verdeelde onderling het geld. Iedereen kreeg evenveel. Alleen de jongens die nog

niet volledig meedraaiden maar voornamelijk allerlei klussen opknaptten kregen minder. Zodra ze wat ouder waren en het echte polderwerk gingen doen, kregen ze evenveel als de rest.

Schop en puthaak, waarmee de stralen verplaatst werden, waren eigendom van de polderwerker zelf. Voorzover ik heb kunnen nagaan werd de kruiwagen door de aannemer geleverd. Omdat de polderwerkers meestal te voet van werk naar werk trokken vermoed ik dat het ook wel voorkwam dat zij zelf kruiwagens meenamen. Daar konden zij dan ook hun bagage in doen.

Het uitermate zware en eentonige werk - met werkdagen van soms wel 14 à 15 uur - kon alleen volgehouden worden door hen die er van jongs af aan mee opgegroeid en vertrouwd waren. Iemand die dat niet was viel al gauw af. Zo'n man verstoorde de kettinggang der kruiwagens of leverde op andere wijze niet zijn aandeel aan het werk. Als hij zelf niet wegging werd hij wel door de ploeg weggepest. Verstoring van de uitgekiende samenwerking betekende dat de put minder snel afkwam, dus minder verdiensten.

Van oudsher kwamen de polderwerkers uit die streken van ons land die altijd strijd hebben geleverd tegen het water: Zeeland, West-Brabant, de Alblasserwaard, West-Friesland. Zij trokken van het ene naar het andere werk. Niemand hoefde hen te ronselen. Zij werkten vaak met duizenden aan een project. Alles, behalve het water pompen, gebeurde met de hand. Zij waren niet aan een baas gebonden, als de put af was konden zij aan hetzelfde werk een nieuwe put aannemen of naar een ander werk vertrekken. De arbeidsverhoudingen waren zakelijk, de aannemer kenden zij nauwelijks en de opdrachtgever helemaal niet.

Nederlandse aannemers zorgden meestal voor materiaal waar de ploeg zich een keet van kon bouwen. Ook leverde de aannemer brandstof en drinkwater, tenminste dat werd van hem verwacht. Over het algemeen leefde een ploeg in één keet. Deze keten waren niet meer dan schamele hutten van hout en riet, soms met wat zoden bedekt. Vaak stonden ze in drassig gebied. "Men sliep op vochtige gronden en slechte bedden of bedorven stroo, te midden van allerlei uitwasemingen

(...)", aldus een tijdgenoot (Pool 1838: 71-72). Het voorvertrek van de keet diende als woonkamer en tevens als slaapkamer voor de putbaas en zijn gezin. De rest van de ploeg sliep achter, dicht op elkaar gepakt. Uit Tutein Nolthenius' uitgebreide beschrijving van deze keten (1890: 535-536) blijkt dat 14 mannen een ruimte van 21m² met elkaar en muizen en ander ongedierte moesten delen. De keetvrouw, meestal de vrouw van de putbaas, zorgde voor het eten en drinken en soms ook verzorgde zij de kleding van de ploeg. Dat het de vrouw van de putbaas was die met de ploeg meetrok was waarschijnlijk een voorrecht dat verbonden was met de functie van putbaas.

Gedurende de wintermaanden werden normaal gesproken geen grote grondwerken uitgevoerd, voornamelijk vanwege het slechte weer. Dan gingen de polderwerkers terug naar hun geboortedorpen om in het voorjaar weer op pad te gaan. Indien de afstand tussen het werk en hun geboortedorp niet te groot was gingen ze ook om de één à vier weken een weekend naar huis. Door hun eeuwenoude traditie van zwerven en met allerlei andere mensen leven en werken hadden zij echter niet de normen van hun geboortedorpen, maar veel meer hun eigen polderwerkers-normen en -waarden. Hun loyaliteit lag binnen de eigen polderwerkersgemeenschap.

Omdat het soort projecten waar zij aan werkten (dijken bouwen, inpolderingen, droogleggingen etc.), meestal in gebieden lagen waar weinig mensen woonden, werkten en leefden de polderjongens nogal geïsoleerd van andere groepen mensen. Hun gemeenschappelijke leef- en werkomstandigheden, het werken in ploegen, een gemeenschappelijke traditie, de enigszins monopolistische positie van hun beroep, zorgden voor een sterke onderlinge solidariteit.

Omdat het werk een combinatie van kracht en lange ervaring vereiste behoorden de polderwerkers over het algemeen niet tot de slechtst betaalde arbeiders. Aannemers namen liever polderwerkers in dienst, hoewel zij die wat meer moesten betalen dan niet-polderwerkers, omdat zij wisten dat de eersten in verhouding veel meer werk verrichtten.

De polderjongens stonden bekend om hun losbandigheid. Zij leidden een hard en onzeker bestaan, dat echter zelden uitzichtloos was, want meestal konden zij wel ergens werk vinden. Hun inkomen was uit eigen arbeid verkregen. Zij kenden een grote geografische mobiliteit maar hadden nauwelijks kans op verticale sociale mobiliteit (12). Na een lange, zware werkdag hadden ze behoefte aan afleiding en vertier. Dan werd er gezopen, gedanst en gevochten. De plaatselijke bevolking verafschuwde daarom deze rauwe, goddeloze bendes en was er bang voor.

Met de aanleg van het Noordzeekanaal streken duizenden polderwerkers neer in de omgeving van Velzen, toen nog een vredig boerendorpje aan de oever van het Wijkermeer. In een jaar tijd nam het inwonertal van het dorpje met het drie à viervoudige toe. Het is daarom wel begrijpelijk dat de dorpingen angstig waren. Maar ze lieten de kans om van de polderwerkers te profiteren niet liggen. De laatsten waren immers voor hun levensmiddelen en drank van hen afhankelijk en moesten dan ook hogere prijzen betalen (S. Katz jz 1871: 3). De vijandige houding van de dorpingen tegenover de polderwerkers versterkte de onderlinge saamhorigheid, het "wij"-gevoel van de polderwerkers.

Er waren overigens ook veel polderwerkers die probeerden wat te sparen voor hun familieleden in hun geboortedorpen en voor de winter wanneer zij geen werk hadden. De polderjongens waren kortom zelfstandige, onafhankelijke lieden, gespeend van streek-, dorps- of sekte-chauvinisme. Godsdienstig waren ze niet. Zij hadden een sterk groepsgevoel en waren trots op hun beroep. Dat wil echter niet zeggen dat zij erg blij waren met het dag in dag uit zware arbeid verrichten. Ook kenden zij een sterk rechtvaardigheidsgevoel, een sterk besef van wat hen toe behoorde te komen en van hoe ze behandeld moesten worden. Als zij minder verdienden dan zij gerechtvaardigd vonden of naar hun maatstaven slecht behandeld werden, namen zij dat niet.

3. Stakingen

Over het algemeen werd een groot werk door meerdere aannemers uitgevoerd. Pas aan het eind van de 19e

eeuw ontwikkelde het aannemersbedrijf in Nederland zich zo dat een aannemer een geheel werk voor zijn rekening kon nemen. Aannemers verkregen hun opdrachten van de uitbesteder - in de 19e eeuw voornamelijk de overheid - door voor de laagste prijs in te tekenen. Om een aantal redenen (o.a. scherpe concurrentie, nog te betalen boetes opgelopen als gevolg van het te laat afleveren van eerdere aangenomen werken) werd vaak heel laag ingeschreven. Wilde de kleine aannemer nog wat winst maken dan moest hij zo veel mogelijk op zijn uitgaven bekorten, op het loon van de polderwerkers dus.

Nu deed de grote aannemer, en in principe iedere kapitalist, dat ook. Alleen was de dwingende noodzaak bij de kleine aannemers sterker. Zij waren veel ondergeschikter en afhankelijker in hun verhouding tot hun opdrachtgevers dan een grote aannemer. De Engelse aannemer van het Noordzeekanaal schuwde zelfs conflicten met de regering niet.

De meest voorkomende methode om op het loon van de polderwerkers te bekknibbelen was geknoei bij de opmeting van de put. "Bij vele zoo niet bij alle werken bestaan verschillen over de opmeting der putten tusschen de agenten van den aannemer en de werklieden" aldus van Rijn, een van de ingenieurs der AKM (Van Rijn 1867). Nadat de put af was werd die door de aannemer of een opzichter opgemeten. Gezien de aard van de loon afspraak - zoveel cent per gegraven kubieke meter aarde over een bepaalde afstand vervoerd - kon de aannemer door een lagere hoeveelheid gedaan werk op te geven dan feitelijk door de ploeg verricht was, hen minder uitbetalen. Men kon dan immers zeggen dat de polderjongens de lagere verdiensten aan zichzelf te wijten hadden.

Maar zij hadden een duidelijk idee van de hoeveelheid werk die ze moesten verrichten en wisten maar al te goed wanneer zij bedrogen werden. Hun opvatting over hoe hoog een rechtvaardig loon moest zijn werd ook gedeeld door sommige mensen die met hen te maken hadden, zoals ingenieurs. Zo zegt ingenieur Conrad, van staatswege aangesteld om op de aanleg van het Noordzeekanaal toezicht te houden, dat "(e)en goede werker onder de echte polderjongen minstens f2,- à f2,50 daags moet kunnen verdienen (...)" (Conrad 1865). En Tutein Nolthenius merkt op

dat "(d)e verdiensten der polderwerkers bedragen f1,85 tot f2,50 per dag" (1890: 537). Dat moesten zij verdienen, maar in werkelijkheid lag hun loon vaak een stuk lager. Aan het Noordzeekanaal werd vaak maar f1.- à f1,50 verdiend. Bij de drooglegging van de Zuidplas omstreeks 1840 bedroegen de verdiensten van de meeste polderwerkers slechts 65 à 75 cent per dag. "De aannemers zelf moesten zo erkennen dat het loon dat de arbeiders zo ontvingen veel te gering was" (Metz 1975: 27).

De polderwerkers probeerden eerst door middel van onderhandelingen met de opzichter of aannemer verhaal te krijgen. Als zij tenslotte tot staking overgingen werd dat van te voren onderling besproken, soms ook aangekondigd. Het is nog te vroeg voor generalisaties omtrent het verloop van deze stakingen. Maar iets kan er wel over gezegd worden.

Soms ontstond de staking bij een aantal ploegen op een bepaald deel van het werk, die daarop in optocht langs het werk trokken om de andere polderwerkers mee te krijgen. Meestal betrof het dan ploegen die onder één, kleine, aannemer of één opzichter werkten. Soms brak een staking over het gehele werk uit maar deden niet alle polderwerkers vanaf het begin mee. Dit was geen kwestie van onwil maar van niet op de hoogte zijn. Omdat het bij deze werken vaak om enkele duizenden polderwerkers ging is dat begrijpelijk. Ook dan waren er optochten om de niet-stakers mee te krijgen. Mijn indruk is dat over het algemeen het einddoel van de optocht de aannemer was of een vertegenwoordiger van de uitbesteder, als het een werk betrof dat door een aantal kleine aannemers was aangenomen. Aan die persoon werden de eisen en klachten overhandigd.

Een enkele keer kreeg de optocht een gewelddadig karakter. Dan zochten de polderwerkers de veroorzaker van hun onvrede op - meestal een aannemer of opzichter - om hun opgekropte woede op deze figuur te bekoelen. De staking van september 1866 te Velzen, tijdens de aanleg van het Noordzeekanaal, is hier een voorbeeld van.

Al vlak na de aanvang van het werk waren er stakingen geweest. Het ging toen om loon, de wijze van betaling (eens per twee weken in plaats van eens per week zoals gebruikelijk was), het werken met

dagloners én ploegen in plaats van alleen met ploegen en het niet gratis leveren van brandstof en materiaal om keten te bouwen. Die stakingen haalden weinig uit en de onvrede kropte zich op.

Het meest ontevreden waren enkele ploegen die in het slik werkten onder een opzichter, Cornelissen genaamd. Niet alleen beknibbelde deze op hun loon maar ook behandelde hij hen op een grove manier. Onderhandelingen met de aannemer liepen op niets uit. Op de laatste zaterdag van augustus legden deze ploegen het werk neer. Maandag gingen zij niet aan het werk en ook andere ploegen legden toen het werk neer. De ontevreden polderwerkers gingen op zoek naar Cornelissen die echter na een spannende achtervolging wist te ontkomen. 's Avonds was alles rustig maar de volgende ochtend trokken de stakers in optocht langs het gehele werk om de andere polderwerkers mee te krijgen. Het was een grote menigte die die dinsdag in september optrok naar het bureau van de aannemer. Onderweg passeerden zij enkele Engelsen in dienst van de aannemer, waaronder een stalbaas. Tussen Engelse en Hollandse polderwerkers bestond geen vriendschappelijke verhouding, onder andere vanwege de voorkeursbehandeling die de Engelse werklieden genoten. Bovendien was de stalbaas bevreesd dat de polderwerkersmenigte het op hem had gemunt omdat Cornelissen de vorige avond bij hem was geweest. Misschien dachten zij wel dat hij Cornelissen voor hen verborgen hield. In ieder geval ontstond er tussen enkele polderwerkers, die een eindje voor de grote massa uit liepen en de Engelsen onenigheid.

Plotseling schoot de Engelse stalbaas een polderwerker dood, op een afstand van nog geen vijf meter. De polderwerkersmenigte barstte hierop in woede los. Het te hulp geroepen detachement militairen kon niet verhinderen dat er gewonden vielen, de woning van de Engelse stalbaas afbrandde en hijzelf zwaar mishandeld werd. Zelfs de commandant van het militair-detachement werd ernstig gewond - door de Engelse stalbaas.

Na deze uitbarsting duurde de staking nog enkele dagen. Verschillende polderjongens werden gearresteerd, tientallen ontslagen. De hele nasleep van de uitbarsting draaide alleen om het door de polderwerkers gebruikte geweld en de brandstichting. Oor-

zaken en achtergronden van de staking werden door de gezagsbekleders verder niet in ogenschouw genomen. De staking had de polderwerkers niets positiefs opgeleverd. Alleen de opzichter Cornelissen kwam niet terug.

Uit het feit dat haast alle polderwerkers met de ontevreden ploegen mee in staking gingen blijkt hun onderlinge solidariteit. Ook bij de verhoren die afgenomen werden bij gerechtelijke onderzoeken, in geval van gewelddadige stakingen waaraan de gewapende macht te pas was gekomen, trad deze solidariteit aan het daglicht. De polderwerkers wisten dan niets, zwegen of legden voor hun kameraden gunstige verklaringen af. Dat blijkt bijv. uit de processen die gevoerd zijn naar aanleiding van de hierboven geschetste staking en een gewelddadige staking tijdens de aanleg van het Noord-Hollands kanaal (Sprenger & Vrooland 1975: VII-2).

Over het algemeen echter verliepen de stakingen ordelijk en vreedzaam. Er werd zelden langer dan een week gestaakt, vaak maar een of twee dagen. De polderjongens hadden het geld niet om een staking langer vol te houden. Dan gingen zij weer aan het werk of trokken verder om elders aan een dijk, kanaal of drooglegging te werken. Soms hadden hun stakingen succes, maar heel vaak niet. Door niet-polderwerkers die bij deze werken betrokken waren werd dit staken als vrij normaal beschouwd, vandaar ook dat er zelden over gerapporteerd werd. Zo zegt de hoofdingenieur van de AKM, Justus Dirks, bijv.: "In vroegere betrekking heb ik (...) geregeld zogenoemde 'laveijen' zien ontstaan (...)" (Dirks 1867) (13). De reeds eerder genoemde ingenieur van Rijn begreep niet waarom de directie van de AKM van iedere staking op de hoogste gesteld wenste te worden, omdat stakingen zo'n normaal en eigenlijk niet zo veel voorstellend verschijnsel waren (van Rijn 1865).

Dat door de polderwerkers wel veel gestaakt werd moge blijken uit het feit dat er in de periode 1817-1849 minstens 75 stakingen zijn geweest waarvan 56 door polderwerkers (Giele 1976). Een andere publicatie (de Klêr 1975) vermeldt 87 stakingen van grondwerkers tussen 1817 en 1869 (14). Zelf heb ik in de eerste vier jaar van de aanleg van het Noordzeekanaal negen stakingen genoteerd.

Alleen in die gevallen waarin een staking dreigend leek en de hulp van de gewapende macht werd ingeroepen, werd er meer aandacht aan besteed. Dat polderwerkersstakingen meestal nogal ver van de bewoonde wereld plaats vonden kan verklaren waarom zij weinig belangstelling van de burgerij genoten. Toen de werklieden zich gingen organiseren en in georganiseerd verband tot staking overgingen was dat voor de burgerij een geweldige schok. Van hen was men het niet gewend. De werklieden behoorden immers niet tot het "gemeen" dat wel eens oproeren veroorzaakte of eraan deelnaam. (Voordien waren er wel enkele stakingen van handwerkslieden/ambachtslieden geweest maar op kleine schaal.) Daarbij komt dat de burgerij met haar neus bovenop deze door werklieden-vakverenigingen georganiseerde stakingen zat.

Op één factor die mijns inziens belangrijk is voor het verklaren van het veelvuldig voorkomen van stakingen onder de polderjongens wil ik nog even ingaan, te weten hun sterk gevoel van rechtvaardigheid. Het is mij opgevallen dat in verschillende gevallen waarin de stakinggewelddadig was er behalve een loonconflict ook persoonlijke antipathie ten opzichte van een aannemer of opzichter meespeelde. Het betrof dan steeds een aannemer of opzichter die de polderjongens niet alleen financieel benadeelde maar ook grof en met minachting behandelde. We hebben dit gezien bij de staking van september 1866 tijdens de aanleg van het Noordzeekanaal. Het speelde ook bij de stakingen die plaatsvonden bij de drooglegging van de Zuidplas en de aanleg van het Noord-Hollands kanaal.

De polderwerkers maakten een onderscheid tussen goede en rechtvaardige én slechte aannemers en opzichters. Er bestond een soort ongeschreven gedragscode. Als de put buiten toedoen van de ploeg tegenviel (bijv. omdat de grond zwaarder was dan verwacht) dan betaalde de aannemer toch meer uit dan strikt genomen volgens de eigenlijke afspraak nodig was. Deze code werd door de aannemers ook gebruikt om werkvolk te selecteren. Waren zij tevreden met een ploeg dan hielden ze zich veel eerder aan de ongeschreven code. Wilden zij een ploeg liever kwijt dan betaalden zij niet meer dan strikt genomen volgens de loonafpraak vereist was.

De zo getroffen ploeg trok dan verder om elders werk te vinden. Het leveren van brandstof en materiaal om keten te bouwen valt ook in dit kader. We hebben gezien dat dit bij de conflicten tussen de polderwerkers en de Engelse aannemer meespeelde.

Het ging de polderwerkers om wat zij als rechtvaardig ervoeren betreffende hun loon, secundaire arbeidsvoorwaarden en behandeling. Of anderen meer of minder verdienden was van minder belang. Zij hielden zich nogal afzijdig van andere groepen. Misschien iets te gechargeerd stelt van Rijn: "De polderwerker bemoeit zich niet met den handwerksman, nimmer hebben die omgang met elkander en nooit heb ik eenige jalouzie tusschen die twee standen bemerkt - Een polderjongen respecteert een handwerksman en gunt hem gaarne hogere verdiensten (...)" (1867).

Een verdere illustratie van dit rechtvaardigheidsgevoel vormt het volgende. Polderwerkers die door ziekte of ontslag (bijv. vanwege de staking van het werk door de aannemer) werkloos werden verwachtten steun. Zij, of hun vrouwen smeekten of soebatten niet om alstublieft bedeed te worden. Zij eisten het omdat zij dat een vanzelfsprekende zaak vonden.

Omdat zij werkten in grote groepen onder zakelijke, tamelijk anonieme arbeidsverhoudingen, ongebonden waren, een sterke beroepstrots en een groot rechtvaardigheidsgevoel kenden, waardoor hun onderlinge solidariteit werd vergroot, gingen de polderwerkers vrij gemakkelijk tot staken over. Juist omdat zij door gemeenschappelijke leef- en werkomstandigheden en de organisatie van hun werk al een redelijk sterke cohesie vertoonden kenden zij nauwelijks de behoefte aan een formele organisatie. Trouwens, het steeds wisselen van werkplaats, het zwervend bestaan en de tamelijk korte duur der werken zelf zou een dergelijke organisatie ernstig bemoeilijkt hebben.

4. Invloed van het op gang komende industrieel kapitalisme

Ik wil nu een aantal van de hierboven geschetste punten trachten te nuanceren en ingaan op enkele ingrijpende veranderingen waar de polderwerkers en hun

beroep in de 19e eeuw aan onderhevig waren.

De polderwerkers vormden niet helemaal een gesloten beroepsgroep. Oorspronkelijk waren het boeren die in bepaalde streken noodgedwongen dijkjes aanlegden om hun land tegen overstroming te beschermen. Hun zoons waren daardoor van jongs af aan met dijkwerk bekend. Niet alle zonen konden in de landbouw werk vinden en sommige gingen zich daarom op polderwerk toeleggen. Zo ontstond geleidelijk aan een aparte beroepsgroep van polderwerkers. Maar de band tussen landarbeid en polderwerk bleef bestaan.

Tussen landarbeid en polderwerk bestond niet zoveel verschil. Bovendien vonden de infrastructurele werken vaak plaats in gebieden waar ook landbouw bedreven werd. Vooral in oogsttijd, als de boeren veel arbeidskrachten nodig hadden en ook hogere lonen aanboden, waren er polderwerkers die tijdelijk op het land gingen werken.

Soms bleven de polderwerkers na landaanwinningswerken op het nieuwe land als landarbeider werken. Dit is bijv. na de drooglegging van de Haarlemmermeer gebeurd (ter Veen 1925: 18). Het is waarschijnlijk dat in ieder geval een deel van de polderwerkers 's winters, als zij naar hun geboortedorpen waren teruggekeerd, ander werk deden. Zo is bekend dat zij in bepaalde streken zoals de Alblasserwaard 's winters vaak in de grienden werkten. Er is weinig bekend over de vrouwen en kinderen van polderwerkers die niet mee trokken van het ene naar het andere werk.

Door de technische en economische ontwikkelingen werden op een gegeven moment grotere en meer ingewikkelde werken mogelijk en nodig. Vooral de economische ontwikkelingen en de grotere integratie in de wereldmarkt maakten grotere en meer ingrijpende infrastructurele werken noodzakelijk. De uitvoering van deze werken nam vaak meerdere jaren in beslag. Met de opkomst van het handels- en financierskapitalisme werden rendement en winstmarges dwingend. De opdrachtgever van een werk wilde het zo snel mogelijk af hebben, want dan gingen dergelijke werken immers geld opleveren.

In de 19e eeuw werd er langzamerhand toe overgegaan het hele jaar door aan een project te werken. Steeds

meer polderwerkers keerden daarom tijdens de wintermaanden niet meer naar hun geboortedorpen terug. Waarschijnlijk heeft ook de verslechterende economische toestand in Nederland in de 19e eeuw hiertoe bijgedragen. Een gevolg van het feit dat steeds meer polderwerkers permanent rondtrokken was dat hun gezinnen hen veel meer dan voorheen vergezelden of dat ze onderweg vrouwen ontmoetten die met hen meetrokken. Kinderen uit deze relaties werden geboren waar hun vader, of de man waarmee hun moeder op dat moment leefde, toevallig aan een grondwerk bezig was en niet persé meer in die streken waar van oudsher de polderwerkers vandaan kwamen. De zonen volgden meestal in "vaders" voetstappen en werden ook polderwerker. Maar zij hadden geen enkele band meer met hun geboortedorp. De polderwerkersgemeenschappen lagen bij het werk en verdwenen weer als dat voltooid was.

Naast de traditionele vorm van vaste polderwerkersploegen die van werk naar werk trokken en de wintermaanden naar hun geboortestreek terugkeerden kreeg men polderwerkers, die alleen óf met vrouw en kinderen, permanent van werk naar werk trokken. Ook wanneer niet het gehele jaar door werd gewerkt bleven deze mensen in hun tijdelijke keten overwinteren of trokken weg naar ander werk. Dit soort losse polderwerkers trok niet in vaste ploegen rond. Zij vormden ter plekke, op het werk, een ploeg en kozen dan een hunner tot putbaas, als de aannemer niet een van hen als putbaas aanwees. Mede omdat de polderwerkers elkaar vaak nog wel van andere werken kenden was dit niet zo'n grote verandering ten opzichte van het vaste ploegensysteem. Daarnaast diende zich ook de zelfbenoemde putbaas aan. Hij wierf zelf een ploeg. In dit geval kwamen de verhoudingen heel anders te liggen. De zelfbenoemde putbaas was eerder een soort onderaannemer. Hij had een zakelijke relatie met zijn ploeg en was er op uit daarvan te profiteren. Het beruchte keetstelsel was hiervan een gevolg. De polderjongens die in de handen van dergelijke putbazen/onderaannemers vielen moesten meer kostgeld betalen. Maar het was vooral in de verkoop van sterke drank dat de hand van deze zelfbenoemde putbaas zwaar drukte, zoals Tutein Nolthenius het uitdrukt. "Dan lokt de putbaas tot onmatig drinken uit, schrijft, als de jongen dubbel ziet, met dubbel krijgt op, zet

hem aan door het verleenen van crediet en maakt hem zoo van lieverlede geheel afhankelijk" (1890: 537).

Tijdens gewelddadige stakingen en oproeren verbraken de polderwerkers deze afhankelijkheid wel eens. Dan werd er gratis gedronken in de tapperijen en wee de tapper die hen dan probeerde tegen te houden.

Ontwikkelingen die bij de aanleg van het Noordzeekanaal plaats vonden, waardoor het beroep der polderwerkers en hun organisatie veranderden, vormden een voorbode van wat de polderwerkers met het voortschrijden der 19e eeuw in het algemeen te wachten stond. Engeland lag in technologisch opzicht en qua kapitalistische organisatie en ontwikkeling jaren voor op Nederland. De Engelse aannemer beschikte over het kapitaal en de know-how om technologische vernieuwingen, mechanisering, stoomkracht op het werk in te voeren. Bij de aanleg van het Noordzeekanaal is alleen het stuk tussen het Wijkmeer en de Noordzee gegraven. Vanaf Amsterdam tot de westelijke oever van het Wijkmeer zijn dijken door het IJ en het Wijkmeer gelegd die de kanaalboorden vormden. Buiten deze dijken is het land drooggelegd, daarbinnen werd het kanaal tot op de gewenste diepte gebaggerd.

Polderwerkers hebben met de hand het kanaal van Wijkmeer tot Noordzee gegraven, tot onder de waterlinie. Het vervoer van zand gebeurde aanvankelijk met paard en wagen, daarna in wagentjes op rails die eerst door paarden maar al snel door stoomlokomotieven getrokken werden. Het vervoer van zand per kruiwagen bleef daarnaast echter doorgaan, maar het stort (de plaats waar de kruiwagens geleegd werden) werd dan door de zandwagentjes gevormd. Op verschillende plaatsen werden lieren aangebracht om het zand met zandwagentjes tegen de steeds steiler wordende hellingen van het in aanbouw zijnde kanaal op te hijsen. Deze lieren werden geplaatst waar de hellingen het grootst waren, waar de Noordzee-sluizen moesten komen. (De duinen waren hier ongeveer tien meter boven AP en de kuil waar de sluizen ingebouwd moesten worden moest tien meter onder AP diep zijn.) Ook deze lieren werden aanvankelijk door paarden getrokken, maar al vrij spoedig door stoom aangedreven. Terwijl het baggeren

in Nederland nog voornamelijk met handscheppen vanuit bootjes of wadend door het slik plaatsvond, werd bij de aanleg van het Noordzeekanaal uitsluitend met stoombaggermachines gewerkt. Aanvankelijk werd de gebaggerde specie per vaartuig vervoerd, maar na enkele jaren werd een persbuisstelsel ingevoerd (een uitvinding van een van de Engelse ingenieurs) waardoor de specie direkt op de plaats van bestemming, de in aanbouw zijnde kanaalboorden, gespoten kon worden. En zo waren er nog een aantal vernieuwingen die allemaal tot gevolg hadden dat de polderwerker van een zelfstandig werkende loonarbeider steeds meer een verlengstuk werd van machines en stoomkracht.

Reeds bij de aanvang van het werk rezen er problemen tussen de polderwerkers en de aannemer. De eersten wensten, zoals zij dat gewend waren, in ploegen te werken. De aannemer echter wilde alle arbeiders in dagloondienst. Zoals we reeds gezien hebben moest een goede polderwerker in het ploegsysteem f2,- à f2,50 kunnen verdienen. Met het dagloon zoals de aannemer dat wilde invoeren konden ze hooguit f1,50 per dag verdienen. Niet alleen was het ploegsysteem van oudsher de manier van werken der polderwerkers, het hield een soort bonussysteem in waardoor het in het belang van de ploeg was flink aan te pakken. Het dagloonsysteem betekende een regimentalisering van de arbeidskracht en een atomisering der polderwerkers, een ontwikkeling die door het industrieel-kapitalisme tot stand kwam. Het is dus ook niet verwonderlijk dat juist een Engelse aannemer er hier in Nederland mee begon. Het bonuselement als prikkel tot harder werken dat in het ploegsysteem ingebouwd zat, kon ook in andere vorm op dagloon overgebracht worden. Met hard werken kon de dagloner 2 cent per uur meer verdienen aan het Noordzeekanaal. Het deels met ploegen en deels met polderwerkers als dagloners werken (eerder de losse, permanent zwervende polderjongens dan diegenen die in vaste ploegen rondtrokken) en de daarmee gepaard gaande verschillen in betaling vormden, zoals reeds eerder opgemerkt, een der belangrijkste oorzaken van de verschillende stakingen die zich in de eerste jaren van de aanleg hebben voorgedaan.

Rond 1868 was het belangrijkste graafwerk dat door polderwerkers gedaan moest worden af. Zodra men

onder de waterlinie was gekomen kon het graafwerk door baggermachines overgenomen worden. Technisch was men nog niet zover dat het graafwerk boven water ook al door machines gedaan kon worden. Maar in 1868 bleken de meeste echte polderwerkers te vertrekken en werkte de aannemer uitsluitend nog met dagloners. Het is niet geheel duidelijk of de polderwerkers wegtrokken vanwege de aanhoudende moeilijkheden met de aannemer, waarvan het eenzijdig en definitief invoeren van het dagloonsysteem de laatste druppel was die de emmer deed over lopen, of omdat zij niet aan machines toegevoegd wilden worden, of beide. Mogelijk dat de aannemer het dagloon pas volledig invoerde na het vertrek van de echte polderwerkers, die alleen in een ploegsysteem werkten en wilden werken.

Hoe dan ook, het is opmerkelijk dat er na deze tijd geen sprake meer is van stakingen of zelfs van enigerlei arbeidsconflicten. Het was niet zo dat het aantal arbeiders afnam, integendeel. In de periode 1871-1874 waren er soms zelfs twee maal zoveel (+ 2000) als in de begin periode van de aanleg (1865-1868). En voor een belangrijk deel deden zij het werk dat echte polderwerkers anders ook hadden gedaan, kanaalboorden afwerken, sloten graven en dijkjes leggen in het drooggemaakte Wijckmeer en IJ, en bezaaien van dit drooggemaakte land. Voor een deel waren deze dagloners arbeiders uit de omgeving, voor een deel rondtrekkende polderwerkers die niet meer in ploegen werkten, die dus losgeraakt waren van een kenmerkend element in de organisatie der polderwerkers, een element dat belangrijk was voor hun onderlinge solidariteit en groepsgeest. Dit, naast de vermenging van dit soort polderwerkers met dagloners uit de omgeving lijkt mij een belangrijke factor ter verklaring van het ontbreken van stakingen na 1868. Ik heb echter geen harde gegevens kunnen vinden over het werk dat de dagloners uit de omgeving deden voordat zij aan het kanaal gingen werken. Het is echter welhaast zeker dat het hier niet om echte polderwerkers ging (15).

De invoering van technologische vernieuwingen en de daarmee gepaard gaande veranderingen in organisatie zouden uiteindelijk de ondergang van de traditionele polderwerker betekenen. De in dit opzicht

progressieve rol van de Engelse aannemer wordt duidelijk geïllustreerd door het feit dat het Merwede kanaal rond 1890 nog haast geheel met de hand is gegraven. Ook toen bestond nog de traditionele polderwerkersploeg. Tutein Nolthenius constateerde dat iets meer dan de helft van de 57 keten tussen Breukelen en Amsterdam bewoond werden door polderwerkers die uit dezelfde streken afkomstig waren (1890: 536). Ook uit het verslag van een onderzoek naar het leven der polderjongens door de Directie van den Arbeid uitgevoerd, blijkt dat rond 1890 nog steeds de traditionele vorm bestond. Zelfs signaleert het verslag het tijdens de wintermaanden terugkeren naar de geboortedorpen als een vrij algemeen verschijnsel (Directie van den Arbeid 1910: 3).

5. Conclusie

Waarom de polderwerkers vrij gemakkelijk tot staking overgingen heb ik hopelijk voldoende duidelijk gemaakt. De oorzaken moeten gezocht worden in hun gemeenschappelijke leef- en werkomstandigheden, hun specifieke arbeidsorganisatie, beroepsethiek, zelfstandigheid, onderlinge solidariteit en hulpvaardigheid, hun groepsidentiteit en -loyaliteit, het ontbreken van streek- of sekte-chauvinisme, hun gevoel voor rechtvaardigheid, de grote aantallen waarmee zij gelijktijdig werkten alsmede de zakelijke arbeidsverhoudingen.

Onder invloed van economische en technologische ontwikkelingen traden er veranderingen op in het werk en de groep der polderwerkers. Deze gingen in de richting van losse, permanent rondtrekkende arbeiders, steeds meer toegevoegd aan of afhankelijk van machines, met verlies van de hechte organisatie en de sociale basis die de polderwerkers traditioneel hadden. Je zou kunnen verwachten dat dit de neiging tot staking zou doen afnemen. Naast de genoemde economische en technologische ontwikkelingen speelt ook de sterke afname van dit soort projecten aan het eind der 19e eeuw een belangrijke rol. De vraag is waar de polderwerkers toen naar toe gingen, wat voor soort werk zij gingen doen. Gezien de nauwe relatie tussen polderwerk en landarbeid zouden we kunnen denken dat zij in toenemende mate land-

arbeiders werden. Maar de ontwikkeling in de landbouw was niet van dien aard dat de polderwerkers daar werk konden vinden. De landarbeiders zelf konden dat al steeds minder. In dit verband is het vermeldenswaard dat tussen 1870 en 1893 nog maar 13 polderwerkersstakingen bekend zijn, terwijl het totaal aantal gevonden stakingen (van alle groepen arbeiders) in die periode juist veel groter was dan tussen 1817 en 1869, namelijk 180 (de Klêr 1975).

Er is echter meer onderzoek nodig naar de veranderingen waar de polderwerkers en hun werk aan hebben bloot gestaan aan het eind van de 19e eeuw en het begin van de 20ste eeuw, voordat harde conclusies gewettigd zijn. Mijn opmerkingen hierover moeten dan ook als hypothetisch gezien worden. Misschien wijzen zij een richting aan voor verder onderzoek.

Noten

1. Dit artikel is een uitgebreide en enigszins gewijzigde versie van een paper dat ik heb geschreven in het kader van een driedaags seminar op het Antropologisch-Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam, georganiseerd op initiatief van prof. John Davis. Dank aan Sjaak v.d. Geest, Jojada Verrips en Frans Hüsken voor hun commentaar.
2. Dit is misschien wel begrijpelijk gezien het feit dat deze geschiedschrijvers deel uitmaakten van deze arbeidersorganisatie. Maar hun opvattingen over de begrippen "beweging", "organisatie" en "spontaan", roepen belangrijke vragen op. Zij lijken van mening te zijn dat er pas beweging ontstond met de opkomst van arbeidersorganisaties. Alle zogenaamde spontane stakingen en andere vormen van verzet van arbeiders door de eeuwen heen - reeds in de 14e eeuw waren er al arbeidsconflicten in de textielsector, o.a. te Gouda, Leiden en Middelburg - zouden dan geen beweging zijn. Ook de begrippen organisatie en spontaan zijn problematisch. Naar mijn mening ligt er vaak een politiek-ideologische voorstelling ten grondslag aan het gebruik van deze begrippen: "organisatie" alleen voor vakbonden e.d., "beweging" alleen voor de in die organisaties georganiseerden en "spontaan" voor iedere actie van arbeiders die niet door die organisaties op gang gebracht is. Dit laatste wordt dan ook op denigrerende en afkeurende toon besproken, als het al aan de orde komt.

* Een kritische beschouwing over dergelijke opvattingen zou hier veel te ver voeren. Ik zal mij tot een aantal opmerkingen moeten beperken. Arbeiders (en niet alleen zij) kennen veelal een natuurlijke organisatie op de werkplaats, soms ook daar waar zij leven (arbeidersbuurten bijv.). In dit artikel hoop ik dit voor wat de polderwerkers betreft duidelijk te maken. Deze natuurlijke of informele organisatie is naar mijn mening veel fundamenteeler voor het verzet dat ontstaat, de richting en vorm die het aanneemt, de ontwikkeling van bewustzijn enz. dan de formele organisatie. Het onderscheid formeel/informeel vind ik zeer ongelukkig hier, omdat het de indruk van gescheiden sferen wekt. In feite is de formele organisatie doortrokken van de informele en ontstaan uit de informele, die immers in zekere zin het alledaagse leven van de betrokkenen omvat. De formele organisatie is meestal een oppervlakkige beleving, tenzij het om een organisatie *van* arbeiders gaat en niet een *voor* arbeiders zoals meestal het geval is. In het eerste geval zien we dat de formele organisatie in allerlei opzichten veel meer een afgeleide is van de betreffende groep arbeiders. De Sociaal Democratische Bond is hier een treffend voorbeeld van. De zogenaamde spontane stakingen zijn als men oog heeft voor de informele organisatie zelden echt spontaan. Zij hebben langere en direkte aanleidingen, er wordt bewust aan deelgenomen en voor de deelnemers is de actie niet volslagen onverwacht. Ter voorkoming van misverstanden: ik ben niet tegen organisatie. Die is noodzakelijk wil men op langere termijn veranderingen kunnen realiseren. Organisatie wordt echter vaak doel op zichzelf, arbeidersbeweging valt dan samen met formele arbeidersorganisatie. Het gebruik van deze begrippen op de hierboven geschetste wijze leidt tot een onvolledige, oppervlakkige analyse.

Ik meen dat door nadruk te leggen op wat ik gemakshalve de informele of natuurlijke organisatie heb genoemd het wel mogelijk is een helder inzicht in de situatie der arbeidersklasse te verkrijgen en een juister begrip van hoe arbeiders ageren tegen en reageren op hun manipulatie en onderdrukking door het kapitaal, en waarom juist op die manier en niet anders onder die omstandigheden. (Zie bijv. Genovese (1974) die dit op inspirerende wijze voor de slaven in het zuiden van de V.S. heeft gedaan.)

3. Deze percentages zijn gebaseerd op de totale Nederlandse mannelijke beroepsbevolking boven de 16 jaar waarvan het beroep bekend was. Voor de wijze waarop men aan deze cijfers is gekomen en de voorzichtigheid die men ten aanzien ervan moet betrachten verwijs ik naar Giele & van

Oenen (1976). Zie ook Giele & van Oenen (1974).

Eigenlijk moesten onder lompenproletariaat gerekend worden de permanent en tijdelijk bedeeden als ook bedelaars, zwervers, enz. Dat was niet mogelijk om technische redenen. Bekend is dat het aantal bedeeden rond de 10% schommelde. In sommige steden bedroeg het aantal soms een derde of meer van de bevolking. Het onderzoek naar de sociale stratificatie in Nederland omstreeks 1850 en

naar de mate van arbeidsonrust in Nederland in de 19e eeuw is uitgevoerd door twee doctoraal werkgroepen van het Documentatiecentrum Nieuwste Geschiedenis (DNG) van de Universiteit van Amsterdam, onder leiding van Drs. J.J. Giele en vond plaats in de periode 1972-1976. De tweede groep staat bekend als de werkgroep Spontane Stakingen. Mijn onderzoek is voortgevloeid uit mijn deelname aan deze laatste groep.

4. Juist omdat de 19e eeuw dit verschil zo duidelijk zag, is het merkwaardig dat er door de historici toch een beeld van een homogene arbeidersklasse aan ons is overgeleverd.
5. Giele verwijst hier naar S.Sr. Coronel, *De gezondheidsleer toegepast op de fabrieknijverheid*, Haarlem 1861; S.Sr. Coronel, "In 't Gooi", in *De Gids* dl. 1, 1863; J.H. Wijnen, *De arbeid der kinderen in fabrieken*, Utrecht 1873; M. Ubachs, *Een eeuw modern kapitalisme*, Tongeren 1934; A. Esquiros, *Nederland en het leven in Nederland*, Amsterdam 1858; Brief boekdrukkersknecht aan professor De Bosch Kemper, gepubl. in *Het Volksblad*, Amsterdam 17-5-1866; L. Ali Cohen, *Handboek der openbare gezondheidsregeling en der geneeskundige politie*, 2 dln., Groningen 1872.

Hier zij opgemerkt dat het om relatieve verschillen gaat tussen deze groepen binnen de arbeidersklasse. De meeste arbeiders leden onder ellendige, armoedige en uitzichtloze arbeids- en leefomstandigheden, zagen ook weinig mogelijkheden daar iets aan te veranderen. Er bestond een groot arbeidsreserveleger (zie noot 3 over lompenproletariaat). De vraag naar arbeid was gering in deze stagenerende periode van de Nederlandse economie. Onder dergelijke omstandigheden is apathie wel te verwachten. De oorzaken van de desondanks bestaande verschillen tussen de groepen in houding en verzet tegenover de maatschappij vormen een braakliggend terrein voor onderzoek. Voor de polderwerkers komt dat in dit artikel aan de orde. Wat voor hen geldt, geldt min of meer ook voor de veenarbeiders. Wat het verschil tussen losse ongeschoolde sjouwers in de steden enerzijds en ongeschoolde arbeiders (en vissers en schippersknechts) anderzijds betreft, hier is van

groot belang het feit dat de leden van de eerste groep geen enkele zekerheid hadden over wanneer ze weer werk zouden hebben en voor hoelang. Het was vaak een kwestie van een halve dag werk als ze al iets vonden. Opvallend is dat men het beeld van sufheid en apathie dat voor die sjouwers zo kenmerkend is, ook op het platteland terug vindt onder de losse landarbeiders voorzover zij geen redelijke mate van zekerheid hebben omtrent het vinden van werk (Giele 1976: 13-15).

6. Het betrof hier echter geen erg uitvoerig onderzoek. Het onderzoek heeft zich grotendeels beperkt tot het Kabinet des Konings, Algemeen Rijks Archief in Den Haag en het Algemeen Handelsblad. Er zijn talloze aanwijzingen dat dit slechts het topje van de ijsberg is. Een aantal van deze aanwijzingen komen verderop in dit artikel nog ter sprake.
7. Dit in tegenstelling tot Engeland waar zij juist de drijvende kracht achter dergelijke oproeren waren. Zie bijv. Rudé (1964), Stearns (1967) en Cole (1955).
8. Over de frekwentie van stakingen van polderwerkers verderop in dit artikel meer. Wat de veenarbeiders betreft: tussen 1830 en 1869 hebben 34 stakingen plaats gevonden. In Wolters (1975) is een korte schets van 29 van deze stakingen te vinden. De Klêr (1975) noemt 73 veenarbeidersstakingen voor de periode 1970 - 1893. Zie ook Oldersma (z.j.) en Frieswijk (z.j.).
9. Denk bijv. aan de rol van koning Willem I in deze, en het groot aantal infrastructurele werken dat in opdracht van de overheid in het eerste drie-kwart van de 19e eeuw is uitgevoerd; Noord-Hollands en Noordzeekanaal, Nieuwe Waterweg, drooglegging van de Zuidplas, de Haarlemmermeer en vele kilometers spoorlijn, weg en kanaal, alsmede havens.
10. De bronnen die ik voor mijn onderzoek heb gebruikt bestonden uit:
 - a. Rijks-, provinciale, gemeente- en particuliere (d.i. niet-overheids-)archieven voornamelijk bestaande uit rapporten, missiven, brieven, verslagen, notulen, verzoekschriften, opdrachten, verhoren, procesverbalen, inventarissen enz. Zij zijn afkomstig van haast iedereen die maar iets op papier heeft gezet dat direkt of indirekt met de aanleg van het kanaal te maken had. Alleen de polderwerkers zelf, waarvan de overgrote meerderheid analfabeet was, hebben geen schriftelijke informatie nagelaten. Voorzover zij aan het woord komen zijn hun woorden opgetekend door anderen, personen uit de burgerij, waarbij, gezien de culturele kloof tussen beide groepen, vertekening voor

de hand ligt. Dit wordt verstrekt door de specifieke verhouding die de optekenaar tot de polderwerkers had en de omstandigheden waaronder opgetekend werd.

b. Kranten en tijdschriften, brochures, pamfletten en boeken, geheel of gedeeltelijk over de aanleg van het Noordzeekanaal, over andere waterwerken en over polderwerkers. Hieronder vallen zowel technische verhandelingen als belleterie.

c. Algemene literatuur.

d. Diverse illustraties.

e. Mondelinge overleveringen van voornamelijk achterkleinkinderen van polderjongens. Dit laatste heeft helaas weinig opgeleverd.

De informatie die verder in dit artikel aangeboden wordt is voornamelijk gebaseerd op de onder punten a. en b. genoemde bronnen. Het is bijna ondoenlijk om in het kader van dit korte artikel uitgebreide verwijzingen te geven.

11. Ik heb wel onderzoek gedaan naar de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van de polderwerkers. Er bestaat een uitgebreide hoeveelheid literatuur over de aanleg van waterwerken in ons land. Maar daar komen zij die het eigenlijke werk hebben verricht nauwelijks of niet in voor.
12. Soms werd een polderwerker opzichter of aannemer. De meeste aannemers in Nederland waren vroeger eerst polderwerker geweest.
13. "Laveijen" is een oud woord voor stakingen.
14. In beide bronnen staan stakingen door grondwerkers en door arbeiders die bij de aanleg van spoorwegen werkzaam waren apart vermeld. Daar het in feite om dezelfde categorie arbeiders (polderwerkers) gaat heb ik ze bij elkaar opgeteld.
15. Diverse uitspraken van de ingenieurs Van Rijn en Dirks laten op dit punt weinig ruimte voor twijfels.

Literatuur

- Anoniem, Stuk over stakingen in de 19e eeuw in het kader van de doctoraal werkgroep Spontane Stakingen, z.pl. 1976.
- I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, Den Haag 1969.
- G.D.H. Cole, *Studies in Class structure*, London 1955.
- Conrad aan de Minister van Binnenlandse Zaken, Den Haag 16-5-1865 nr. 222, Algemeen Rijks Archief (ARA) 3.
- Directie van den Arbeid, Verslag omtrent een onderzoek naar het leven der polderjongens, uitgegeven voor rekening van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, ter Algemeene Landsdrukkerij 1910.

- Dirks aan de Directie van de AKM, Amsterdam 30-9-1867, nr. 1186, inv. 115 AKM archief, Schaarsbergen.
- E.D. Genovese, *Roll, Jordan, Roll; The World the Slaves made*, New York 1974.
- J.J. Giele, *Arbeidersbestaan: Levenshouding en Maatschappijbeeld van de Arbeidende klasse in Nederland in het midden van de 19e eeuw*, Amsterdam 1976a. Stuk in het kader van de werkgroep Spontane Stakingen.
- J.J. Giele, *Spontane Stakingen en arbeidersbeweging*, een discussiestuk, Amsterdam 29-3-1976b. Idem.
- J.J. Giele & G.J. van Oenen, "De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850", in: *Mededelingenblad van de NVSG*, nr. 45, mei 1974.
- J.J. Giele & G.J. van Oenen, "Theorie en praktijk van het onderzoek naar de sociale structuur", in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, nr. 5 1976.
- Jaarboek voor de Geschiedenis van Socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976*, Nijmegen 1976.
- Jaarverslag van de doktoraal werkgroep Spontane Stakingen, Amsterdam, zomer 1974.
- S. Katz Jz, "Een tochtje naar de kanaalwerken bij Velzen: losse bladzijden uit de reisportefeuille van ..." in: *Leeskabinet*, Amsterdam 1871.
- W. de Klêr, *Gebeurtenissenlijst 1813-1893*, Amsterdam 26-6-1975. Stuk in het kader van de werkgroep Spontane Stakingen.
- H. Metz, *De drooglegging van de Zuidplas en de staking van 1840*, Amsterdam 1975. Stuk in het kader van de werkgroep Spontane Stakingen.
- G. Oldersma, *Van ongeorganiseerd naar georganiseerde stakingen in de Friese venen 1888-1890*, z.pl. z.j. Stuk in het kader van de werkgroep Spontane Stakingen.
- G.J. Pool, *De droogmaking der Haarlemmermeer*, Amsterdam 1838.
- van Rijn aan Dirks, Velzen 18-5-1865, nr. 71, Archief Rijkswaterstaat, Directie Noord-Holland, arrondissement Noordzeekanaal.
- van Rijn aan Dirks, Velzen 24-9-1867, nr. 1167/67, idem.
- H. Roland Holst, *Kapitaal en Arbeid in Nederland*, Amsterdam 1902.
- G. Rudé, *The Crowd in History*, New York 1964.
- J. Sprenger & V. Vrooland, *Dit zijn mijn beren*, Amsterdam 1975. Stuk in het kader van de werkgroep Spontane Stakingen.
- P.N. Stearns, *European society in upheaval. Social History since 1800*, London 1967.
- R.P. Tutein Nolthenius, "Langs het Merwede kanaal", in: *Eigen Haard*, geïllustreerd Volkstijdschrift, 1890.
- H.N. ter Veen, *De Haarlemmermeer als Kolonisatiegebied*,

Groningen 1925.

- J. Vrieswijk, Stakingen in de Veenderijen (meerdere delen),
z.pl. z.j. Stuk voor de werkgroep Spontane Stakingen.
- M. Wolters, Veenarbeidersstakingen, Amsterdam 24-6-1975. Stuk
in het kader van de werkgroep Spontane Stakingen.